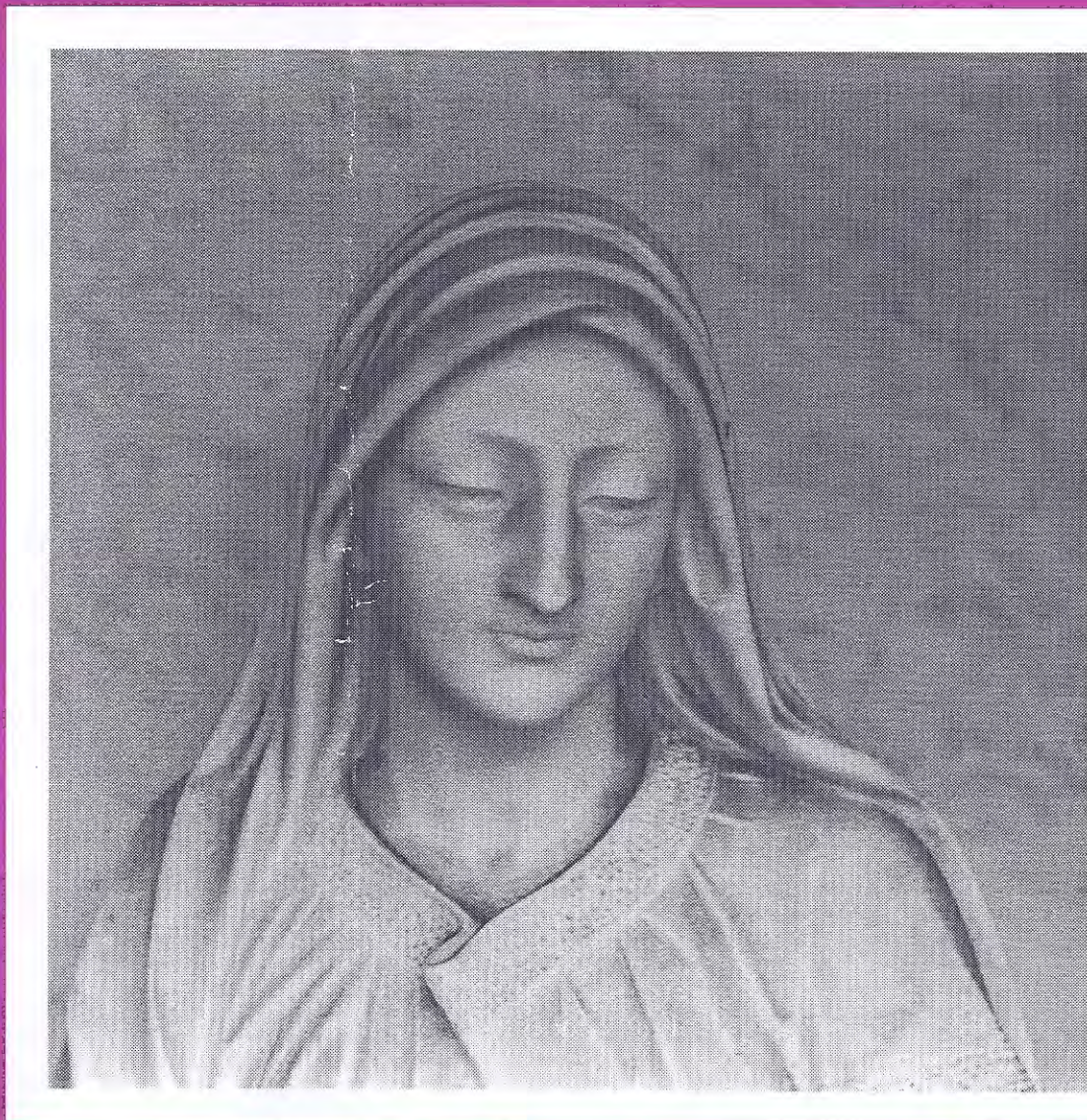

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

MAART 1999

REIS BERLIJN

Op de terugreis van de bijzonder ge-slaagde funeraire reis naar Oostenrijk is het plan ontstaan om van 22 tot 28 augustus een reis te organiseren naar Berlijn. Aangezien de Duitse hoofdstad is ontstaan uit een samen-voeging van vele dorpen en stadjes, zijn er zo'n 140 kerkhoven en be-graafplaatsen te zien. Hieruit is voor de excursie een keuze gemaakt. Er zijn onder andere bezoeken gepland aan de Friedhöfe am Halleschen Tor en de Friedhöfe an der Berg-mannstrasse in de oude wijk Kreuz-berg, het jüdische Friedhof Weissensee en aan de betrekkelijk nieuwe Städtischer Friedhof Heer-strasse in de wijk Charlottenburg. Er kan nog een beperkt aantal mensen mee. U kunt informatie en een in-schrijfpakket aanvragen bij drs. Art-hur Polspoel, Julianastraat 80, 5121 LS Rijen, telefoon: 0161-240344

KINDEREN EN DE DOOD

De afgelopen jaren is er via congres-sen regelmatig aandacht besteed aan de dood van kinderen. Wat tot nu toe ontbrak is een overzicht van uitvaart-producten voor overleden baby's en kinderen. Van maart tot en met oktober 1999 is er elke maand op een andere plaats een tentoonstelling te zien met onder andere mandjes, kist-jes, rouwkaarten, gedenktekens en urnen, die speciaal voor jonggestor-venen zijn bestemd. Verder zijn er boeken over dit thema aanwezig en is er informatie beschikbaar van orga-nisaties, die zich met de dood van het kind bezighouden. Meer infor-matie in de agenda.

RUIMEN IN MOORDRECHT?

De gemeente Moordrecht bezit een begraafplaats, die in 1830 is aange-legd. Net als elders vormen de gra-ven inmiddels een materieel archief voor de geschiedenis van de plaats. De gemeente heeft in oktober 1997 stappen ondernomen om op 1 januari

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkboek.nl
www.begraafplaats.org
www.crematorium.org

Stichting Uitvaart op het Internet

... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voor-bereid. De dood is een in- en aan-grijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zaken-moeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening. De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijk-heid tot adverteren en leden/-donateurs werven.

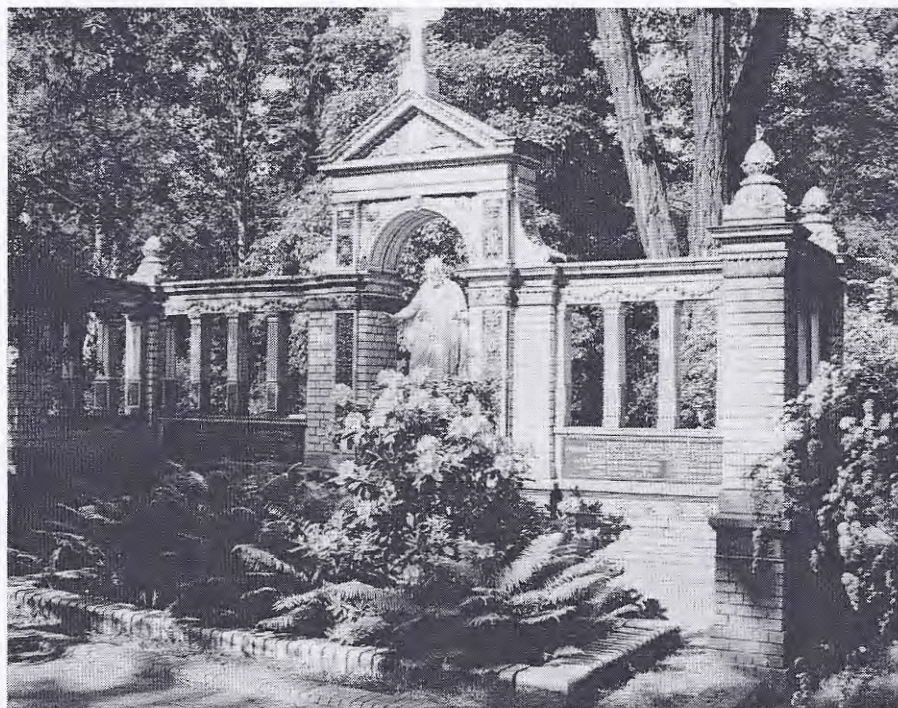
Voor slechts f. 400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentieruimte op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland.

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Leeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

1999 ongeveer tweehonderd graven te gaan ruimen. Zowel nabestaanden als de Historische Vereniging Moor-drecht hebben hiertegen geprotes-teerd. Niet alleen is in strijd met de beheersverordening de voorgenomen ruiming niet op het publicatiebord en de witte bordjes bij de graven ken-

baar gemaakt. Maar ook wordt het cultuurhistorisch belang van de gra-ven onderschat. Intussen zijn de wit-te bordjes bij de graven verdwenen. De Historische Vereniging Moor-drecht gaat uitzoeken, wie de recht-hebbenden zijn en wat de waarde van de graven is.

Dorotheefriedhof Berlijn

VAN DE VOORZITTER

Twee punten wil ik in dit nummer speciaal onder uw aandacht brengen. Wij zoeken twee mensen voor de versterking van de Public Relations-werkgroep, die op dit moment bemenst wordt door Puck Kooij en

Ad Meijer. De public relations moeten verder ontwikkeld worden op landelijk en regionaal niveau. In de eerste plaats gaat het om het maken van beter propagandamateriaal voor exposities binnen de funeraire wereld en om het verbeteren van de relaties met de diverse media. Maar ook moet er ondersteuning komen voor de al bestaande vijftien regio's in de vorm van het Vademecum. Dit is een losbladig systeem, dat kan worden aangevuld met handleidingen, suggesties voor lezingen, rondleidingen, enzovoort. Maar ook bevat het Vademecum informatie over reeds gegeven adviezen met betrekking tot behoud, inrichting, inventarisatie van begraafplaatsen, urnenvelden en dergelijke en over het leggen van contacten met beheerders van begraafplaatsen en verwante organisaties. Wie meldt zich aan om de Public Relations-werkgroep voor enige tijd te versterken? Ten tweede vraag ik aandacht voor de Open Monumentendag in september 1999. Ieder jaar bereidt de Stichting Open Monumentendag zo'n dag voor, met medewerking van onder andere het Nationaal Contact Monumenten, waarin ook de Terebinth een plaats heeft. Ditmaal is het thema monumentaal groen. Meer dan voorheen zal men ditmaal een bezoek aan de begraafplaatsen stimuleren. Wij zijn betrokken bij de voorbereiding van de folder die in het voorjaar naar alle gemeentes gaat en van de Open Monumentenkrant die in augustus voor alle burgers ter beschikking komt. We moeten dus aan de slag, want in elk van de 350 deelnemende gemeentes zal een plaatselijke commissie de zaken ter plekke voorbereiden. Een prachtige kans voor onze regio's in wording om zich in hun streek te oriënteren, om waar mogelijk mee te doen in de plaatselijke commissies, om samenwerking te zoeken met plaatselijke historische verenigingen en gemeentediensten. In principe kan elk Terebinthlid zich ter plekke oriënteren en contacten leggen. De gemeentelijke voorlichtingsambtenaar kan u over de Open Monumentendag meer vertellen. Als we de aldus gemaakte contacten vasthouden, ontstaan er overal Terebinthkernen. U kent de lijst van reco's. In het bestuur zijn vooral Ben Aben, Siemon-Piet de Vlas en ikzelf erbij betrokken. Wellicht kunnen we op enkele plaatsen korte trainingen aanbieden voor rondleiders, ook van buiten. U hoort er meer van.

Jan Willem Eggink

TEREBINTH BLIJFT NODIG

4

Vereniging de Terebinth zet zich met name in voor het herstel van zorg rond begraafplaatsen. Volgens Henk de Feijter is grond zo duur, dat er bij het streven naar behoud in de toekomst compromissen moeten worden gesloten

VERENIGINGSNIEUWS

6

BEHOUD EN HERSTEL VAN GRAFMONUMENTEN

8

Restauratie van gedenktekens is vakwerk. In een interview met Rita Hulsman vertelt Laurens Demmer over dit ambacht, dat het aangezicht van een begraafplaats voor een belangrijk deel bepaalt

EEN DODENMASKER VAN KARDINAAL DE JONG

10

Onlangs kreeg Museum Catharijne Convent een dodenmasker van kardinaal De Jong ten geschenke. Conservator Casper Staal zocht de ontstaansgeschiedenis uit en neemt ons mee naar het sterfbed van de kardinaal

BOEKEN

12

EXCURSIES

14

AGENDA

16

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.
Lidmaatschap: Dit kost personen minimaal f 35,-, elke huisgenoot f 15,- en organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.
Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, tel/fax 010-4212762 tijdens kantooruren.
Advertenties en inlegvellen: Elsbeth Rietbergen: 010-4195498.
Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik
Lay-out: Henk de Feijter
Eindredacteur: Wim Cappers
Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 1999 zijn 28 april, 28 juli en 27 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 opgestuurd naar de eindredacteur.
Overneming: Artikelen mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.
Illustraties: Bert Pierik (voorp. St. Petrus Banden Den Haag, p. 8, 9, 14, 15) Henk de Feijter (p. 2, 5, 12) Zier en Van de Steenoven (p. 16)

EEN BALANS

TEREBINTH BLIJFT NODIG

Nu het jaar 2000 nadert, is het ook zinvol de resultaten van het werk van Vereniging de Terebinth te bekijken. In hoeverre heeft het herstel van zorg rond dood en rustplaats sinds 1986 gestalte gekregen? In vier artikelen zal de redactie terugblikken naar het verleden en vooruitblikken naar de toekomst. In de eerste bijdrage gaat het over het behoud van begraafplaatsen. Het zal niet meevallen dat in een steeds voller land voor elkaar te krijgen.

De laatste jaren krijgt de dood veel aandacht. Opvallende uitvaarten, vreemde rituelen, ze komen allemaal langs in de media. Dat lijkt goed uit te komen voor het bereiken van de doelstellingen van de Terebinth, waaronder ook het behoud en herstel van begraafplaatsen. Toch is dat helemaal niet vanzelfsprekend het geval. Aandacht voor de dood is voor een groot gedeelte te wijten of te danken aan de individualisering van de moderne mens. Hij is niet langer een nummer, maar telt mee en dat zullen we weten ook, tot op de begraafplaats toe. Een van de algemeen aanvaarde achtergronden van deze snelle ontwikkeling is te vinden in de groei van de welvaart. Men *wil* niet alleen zichzelf zijn, maar men *kan* dat ook laten zien in eigen vormen en eigen keuzes. Dat geldt niet alleen voor uitvaarten, maar het geldt ook voor wonen, voor voorzieningen, voor vervoer en voor recreatie. En al die activiteiten kosten erg veel ruimte.

Groeiende welvaart gaat onmiskenbaar samen met meer gebruik van vierkante meters per inwoner. Zo wonen er in de gemeente Amsterdam nu net zoveel mensen als 50 jaar geleden, maar dan wel in twee keer zoveel en ook aanzienlijk grotere woningen. Op die manier wordt ruimte schaars en duur. Wie een blik

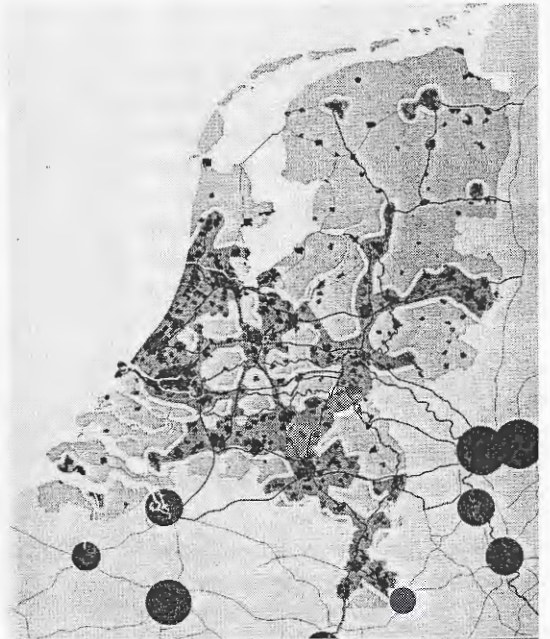
werpt op de laatste (houts-kool)schetsen van de overheid over de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van ons land tot 2030 ziet daarin dat van noordwest tot zuidoost, met uitschieters naar Twente en Zuid-Limburg een groot stedelijk invloedsgedebied wordt voorzien. Alleen de Zuid-Hollandse eilanden, Zeeland, Groningen, Friesland en Drenthe ontkopen de drukte. De steden zijn in deze visie volgebouwde eenheden, met verantwoorde groengebieden, waar elke vierkante meter een bestemming heeft. De compacte stad kent weinig ruimte voor restgebieden zonder bewezen nut.

Wat betekenen dergelijke ruimtelijke ontwikkelingen voor het behoud van reeds gesloten begraafplaatsen?

Het betekent overal dat de grondprijzen sterk stijgen, het betekent dat van elke vierkante meter bedacht moet worden of er geen 'beter' gebruik van gemaakt kan worden.

De vraag voor Vereniging de Terebinth zal dus meer en meer worden hoe ze het lokale bestuur er van kan overtuigen dat het behoud van een begraafplaats een zinvol is vergeleken met alle andere ruimteclaims die op het grondstuk kunnen worden gelegd. In het algemeen kun je voor het beslechten van dergelijke mogelijke conflicterende eisen wat regels aangeven: zonder de hulp en de inzet van omwonenden en op die manier invloed op het lokale bestuur kun je het wel vergeten.

Als je de vraag kunt beantwoorden welke extra waarden een begraafplaats vertegenwoordigt naast die van begraafplaats als zodanig kun je

De gebieden waarin de ruimte steeds schaarser zal worden in de komende 30 jaar

een stuk verder komen. Het voorkomen van bijzondere planten en dieren, belangrijke cultuurhistorische waarden, de behoefte aan rustgebieden en recreatiemogelijkheden bieden alles bij elkaar de mogelijkheid het behoud van de begraafplaats op de lokale agenda te krijgen. Dat betekent wellicht compromissen sluiten en samen optrekken met andere organisaties. Het betekent wellicht ook het openstellen van de begraafplaats voor recreanten, voor concertliefhebbers en voor kunstenaars. Het betekent bijna altijd samenwerken met organisaties die voor specifieke belangen opkomen in de hoop dat je eigen belang daarbij niet ondergesneeuwd raakt.

Een groot belang in het steeds vollere Nederland is de behoefte aan lokale, herkenbare plaatsen. Tenslotte gaan al die gemeenten die zichzelf zo uniek vinden onder invloed van grote winkelketens, grootschalige woonwijken van bekende architecten en uniform straatmeubilair steeds meer op elkaar lijken. Cultuurhistori-

EEN BALANS

sche monumenten kunnen die eenvormigheid doorbreken en begraafplaatsen kunnen daar een rol bij spelen.

Denk overigens niet dat vroeger geen dubbelgebruik van begraafplaatsen plaatsvond: niet voor niets stonden begraafplaatsen in vroeger eeuwen vaak in een kwade reuk. Afwerkplekken, afvalstortplaatsen, handel in duistere goederen, ketterij, van alles vond plaats op begraafplaatsen. In plaats van ongewenst dubbelgebruik tegengaan, zou de Terebinth nu gewenst dubbelgebruik kunnen bevorderen.

In sommige buitenlandse steden is het heel normaal dat gesloten begraafplaatsen worden gebruikt als lunchpauze- en recreatieruimten, zoals bijvoorbeeld in de Londense City. Het gebrek aan openbaar groen heeft er daar toe geleid dat de City graag geld investeert in het behoud van de begraafplaats en daarmee tevens het weinige groen in de buurt in stand kan houden.

Eenzelfde soort voorstel, de combinatie van behoud en openstelling voor kantoren in de buurt hebben we hier vorig jaar gedaan om de begraafplaats Huis Te Vraag in Amsterdam een wat zekerder toekomst te bieden. Tot nu toe is daar nog niet vaal van terecht gekomen.

Vanzelfsprekend ligt in het samengaan met andere organisaties en het toelaten van andere functies behalve een grotere mogelijkheid tot behoud en herstel, ook een gevaar voor het handhaven van de oorspronkelijke functie. Moet je concerten toestaan op de begraafplaats, of soms ook geasfalteerde fietspaden of misschien nog erger?

Gezien de te verwachten toenemende druk op ruimte is het zaak de bestemming begraafplaats langdurig vast te leggen zodat niet steeds om

de zoveel jaar dezelfde discussie uitbreekt. Een duurzame bestemming in de vorm van een bestemmingsplan en/of een private overeenkomst tussen beheer en gemeente is dan veel waard.

Het lijkt wel of er steeds meer belang wordt gehecht aan cultuurhistorische elementen. Toch is dat relatief: ook het belang van andere ruimteclaims groeit en niet zo weinig ook.

Kortom, als je niet oplet is je geliefde en unieke plek weg. En bovendien bieden niet-duurzame oplossingen alleen maar uitstel van het uiteindelijk verdwijnen.

De huidige aandacht voor de dood mag de vereniging niet in slaap lussen. De Vereniging blijft nodig om op te komen voor het behoud van gesloten begraafplaatsen.

Henk de Feijter

Huis te Vraag te Amsterdam

VERENIGINGSNIEUWS

DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Jan Willem Eggink, 070-3860307; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256; penningmeester: Elsbeth Rietbergen, 010-4195498

ALGEMENE VERGADERING

De jaarlijkse vergadering van Vereniging de Terebinth zal dit jaar plaats hebben op 1 mei. Plaats van samenkomst is begraafplaats en crematorium Steenbrugge te Diepenveen. Aanluitend wordt Steenbrugge bezichtigd, dat door landschapsarchitect L. Springer is ontworpen en in 1918 is geopend. Nadere informatie met routebeschrijving, dagindeling en agenda wordt u binnenkort toegezonden.

NIEUWE REDACTEUR

Sinds 1 januari maakt Bert Pierik deel uit van de redactie. Hij is beheerder van de begraafplaats Bergklooster te Zwolle, die vorig jaar zeshonderd jaar bestond. Bert Pierik was al als donateur betrokken bij het werk van de Terebinth. De redactie zal natuurlijk profiteren van zijn kennis en ervaring als beheerder van een begraafplaats. Daarnaast zal zijn belangstelling voor fotografie zichtbaar worden in de illustraties van ons tijdschrift.

DE EERSTE RECO-DAG

Als vrucht van negen maanden werk door de Begeleidingscommissie Regio-coördinatoren (BecoReco) vond op 16 januari jongstleden de eerste bijeenkomst van Regio-coördinatoren (Reco's) plaats in 's-Hertogenbosch. Samen met het dagelijks bestuur van Vereniging de Terebinth waren er twintig personen aanwezig. Het thema van deze dag was kennismaking met elkaar en met materiaal ten behoeve van de Reco's. Zo werd op deze dag het Vademecum uitgereikt. De map was nu al gevuld met hoofd-

stukken over de geschiedenis van het begraven in Nederland, architectuur van begraafplaatsen, religieus begraven, steensoorten, keramiek, beplanting en de Wet op de lijkbezorging. Uiteindelijk groeit dit Vademecum uit tot hét handboek van de Reco. Uit de vergadering bleek dat er voldoende specialisme in huis is om vele andere hoofdstukken van het boekwerk te vullen.

Er werd op deze dag een diaserie vertoond, die als basis kan dienen voor lezingen, er werden duidelijke spelregels en afspraken gemaakt, er werd door het bestuur een onkostenvergoeding toegezegd, er werden vele ervaringen uitgewisseld en er werd de aanzet gegeven tot de actie "Zwart/Witboek". Er bestaan vele misstanden ten aanzien van begraafplaatsregelingen, zoals agressieve verkoop van grafstenen, koppelverkoop, intimidatie van nabestaanden, vergaande uniformiteit op begraafplaatsen of te strakke regels. Dat is de zwarte kant van de zaak, want ongetwijfeld kan ook worden aangegeven waar het tegendeel gebeurt; dat is de witte kant. Verzameld worden in eerste instantie duidelijke gevallen en namen van misstanden om zo te kunnen komen tot een Zwart/Witboek. Kent u ook dergelijke gevallen, geef ze door aan uw Reco.

Latere stappen kunnen zijn een symposium en acties naar politiek, pers en publiek. "Er is vlees op de botten gekomen", aldus dagvoorzitter Rindert Brouwer. Het was al met al een vruchtbare dag die al snel een vervolg krijgt in een tweede Recodag, als onderdeel van het symposium op 27 maart aanstaande in Arnhem. De BecoReco blijft vragen en zoeken

LIJST VAN REGIOCOÖRDINATOREN

NR	GEBIED	REGIOCOORDINATOR
01	Oost-Groningen	Jan Hofman-wn
02	Delfzijl en omgeving	Jan Hofman-wn
03	Overig Groningen	Jan Hofman-wn
04	Noord-Friesland	Cor Brattinga
05	Zuidwest-Friesland	Gerrit Zomer
06	Zuidoost-Friesland	Henk Schurer
07	Noord-Drente	Frans Renssen-wn
08	Zuidoost-Drente	Frans Renssen-wn
09	Zuidwest-Drente	Wim Vlaanderen-wn
10	Noord-Overijssel	Wim Vlaanderen
11	Zuidwest-Overijssel	Gerald Hinsenveld - wn
12	Twente	Gerald Hinsenveld
13	Veluwe	Wim Vlaanderen-wn
14	Achterhoek	Teun Oosterbroek
15	Aggl.Arnhem-Nijmegen	Bart van Lieshout
16	Zuidwest Gelderland	
17	Utrecht	Edwin Maes
18	Kop Noord-Holland	H.de Ruiters
19	Alkmaar en omgeving	Berend Wietsma-wn
20	IJmond	Berend Wietsma
21	Agglomeratie Haarlem	Wilma Moen
22	Zaanstreek	Berend Wietsma-wn
23	Groot-Amsterdam	Marguerite de Jong
24	Gooi en Vechtstreek	
25	Aggl. Leiden/Bollenstr.	Wilma Moen-wn
26	Aggl. 's Gravenhage	Ineke Verbeek
27	Delft en Westland	Hans Schipaanboord-wn
28	Oost-Zuid-Holland	Ada Wille-wn
29	Groot-Rijnmond	
30	Zuidoost-Zuid-Holland	
31	Zeeuws-Vlaanderen	
32	Overig Zeeland	
33	West-Noord-Brabant	
34	Midden-Noord-Brabant	R.Brouwer/J.Goudsmit-wn
35	Noordoost-N-Brabant	Cees Mertens
36	Zuidoost-N-Brabant	R.Brouwer/J.Goudsmit
37	Noord-Limburg	Guus Rüsing - wn
38	Midden-Limburg	Guus Rüsing
39	Zuid-Limburg	Guus Rüsing - wn
40	Flevoland	Wim Vlaanderen -wn

wn = waarnemend
cursief: nieuwe reco's

naar nieuwe Reco's en/of hulpreco's. Neemt u contact op met de commissie. Adres: Rindert Brouwer & Jeanette Goudsmit, St.Ewaldstraat 4, 5643 RA Eindhoven, tel. & fax 040-212.17.91.

REGIO 10 Noord-Overijssel, Wim Vlaanderen

Baarlo

Op 20 januari brachten Wim Vlaanderen en Anne Marie van Wal op verzoek van de Hervormde Gemeente Blokzijl een bezoek aan de begraafplaats in Baarlo bij Blokzijl. De begraafplaats dateert uit ongeveer 1280 en is enkele jaren geleden gerenoveerd. Men vroeg en kreeg

VERENIGINGSNIEUWS

advies over enkele oude grafzerken waarvan geen eigenaren achterhaald konden worden.

REGIO 15 Arnhem-Nijmegen, Bart van Lieshout

Groesbeek

In 1998 bleken op het rooms-katholieke kerkhof van Groesbeek graven te worden geruimd en gedenktekens te worden verwijderd. Bart van Lieshout, Christ Doorakkers en Siemon-Piet de Vlas hebben hierover onder andere contact gehad met de Vereniging "Behoud Dorpsgezichten Groesbeek", het parochiebestuur en de verantwoordelijke wethouder. Er komt een Gespreksnotitie met een inventarisatie van het kerkhof. Wim Vlaanderen heeft overigens al enkele jaren geleden op verzoek van de gemeente een inventarisatie gemaakt.

REGIO 17: Utrecht, Edwin Maes

Amersfoort

In september 1998 kreeg Wim Vlaanderen de vraag te adviseren inzake een particuliere grafkelder in Amersfoort. Samen met Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer opende Wim Vlaanderen de grafkelder, die een aantal stoffelijke resten bevat en in goede staat verkeert. Tevens kreeg de familie een schriftelijk rapport met adviezen over hergebruik van de kelder.

REGIO 27: Delft en Westland, Hans Schipaanboord

Krimpen a/d IJssel

In augustus 1998 bezochten Hans Schipaanboord, Wim Vlaanderen en Rindert Brouwer op uitnodiging van een actiecomité de binnendijkse begraafplaats op de IJsseldijk in Krimpen a/d IJssel. Deze begraafplaats uit ongeveer 1830 wordt voor de derde maal met ruiming bedreigd. Het actiecomité vroeg en kreeg een rapport

met adviezen en argumenten om het gemeentebestuur over de streep te trekken.

REGIO 36: Zuidoost Noord-Brabant, Rindert Brouwer & Jeannette Goudsmit

Parochiekerkhof Leende

Op het kerkhof van Leende gaat men 33 grafstenen in vak 1 ruimen. Ruiming in dat vak verstoort echter het totale plaatje van een katholiek dorpskerkhof uit de eerste decennia van deze eeuw. Al onze adviezen en suggesties, ook met behulp van heemkundekring en monumentencommissie, lopen dood op het besluit van de begraafplaatscommissie: men heeft deze ruimte niet nodig, maar er wordt niet meer betaald voor deze graven, dus worden de graftekens verwijderd.

Oude Kerkhof Valkenswaard

In juni 1998 werden op het Oude Kerkhof in Valkenswaard 69 grafstenen vernield door vandalen. Naar aanleiding daarvan en vanwege de plannen met deze gesloten begraafplaats stuurden wij de gemeente een brief. We spreken onze bezorgdheid uit over de verwaarlozing van deze cultuurhistorische waardevolle begraafplaats en we gaven suggesties. De gemeente antwoordde dat men reeds concreet bezig is de begraafplaats voor de toekomst veilig te stellen.

Heemkundekring Nuene

Heemkundekring 'De Drijehornick' uit Nuene plaatste in het verenigingsblad van november 1998 een artikel over de Terebinth, wat door ons is aangeleverd.

Gemeente Oirschot

Gemeente Oirschot wil extra aandacht geven aan restauratie en onderhoud van oude gedenksteden op verschillende begraafplaatsen en heeft advies aan de Terebinth ge-

vraagd. Samen met de ambtenaar monumentenzorg van de gemeente bezochten wij in december 1998 negen begraafplaatsen, waarna we schriftelijk een rapport met adviezen en tips naar de gemeente stuurden.

LEIPZIG: 'STERVEN IN SCHOONHEID'

Eind oktober 1998 vond in Leipzig de beurs "Denkmal 98" plaats, een Europese beurs voor monumentenzorg en stadsvernieuwing. Tijdens deze beurs organiseerde de AFD (Arbeitsgemeinschaft für Friedhof und Denkmal) een internationale conferentie onder de titel "Friedhöfe am Rande des Vergessens". Samen met Wim Vlaanderen was ik als vertegenwoordiger van Vereniging de Terebinth aanwezig.

Alle lezingen stonden in het teken van behoud, onderhoud en herstel van historische begraafplaatsen en grafmonumenten. Iedere spreker beschreef niet alleen zijn thema, maar gaf ook oplossingen aan. En hoewel alle landen met dezelfde problemen kampen ten aanzien van het behoud van hun (graf)monumenten, was een opmerking van professor Peter Burman uit York even verrassend als realistisch: waarom zouden monumenten niet mogen "sterven in schoonheid"? Vergankelijkheid als aspect van het "memento mori" mag ook blijken uit de verwerking van grafstenen. Even belangrijk als de lezingen waren de contacten die door ons werden gelegd: met leden van de AFD in verband met de komende reis naar Berlijn of de funeraire reis naar Praag in het jaar 2000 en met vertegenwoordigers van zusterorganisaties in Denemarken en Oostenrijk. Een uitgebreid verslag van de conferentie kunt u lezen in het januarinumnummer van het blad Uitvaart.

Rindert Brouwer

BEHOUD EN HERSTEL VAN GRAFMONUMENTEN

Lang niet iedereen vindt het nodig om advies te vragen aan een deskundige als het om het opknappen van grafstenen of grafmonumenten gaat. Dat is jammer, want door goed bedoelde maar ondeskundige ingrepen gaat veel van ons funeraire erfgoed verloren. Tot verdriet van steenhouwer Laurens Demmer die er vaak pas wordt bijgehaald als er iets is misgegaan en dan moet proberen de schade te herstellen of binnen de perken te houden.

Het begint al bij het schoonmaken van grafstenen. Demmer: "Natuursteen moet je onderhouden met water en vooral geen schoonmaakmiddelen gebruiken. Middelen die logen, alkaliën of zuren bevatten, tasten de steen aan". Op zijn tochten langs begraafplaatsen viel het hem op dat de mooiste monumenten er vaak het slechtst aan toe waren: "Je komt nogal eens wit marmeren engelen tegen die jaarlijks trouw worden onderhouden met een zuurhoudend goedje. Maar wat mensen niet weten is, dat daardoor een verziltingsproces, de zogenaamde versuikering, op gang komt, waardoor de steen gaat ontbinden. Alleen door ontzilten is dat proces te stoppen".

Elke steensoort heeft zijn eigen gevoeligheden: "Zandsteen vormt eenmaal in zijn leven een donker laagje patina. Daar moet je voorzichtig mee omspringen en er vooral niet over heen poetsen, want als het dunne laagje eenmaal beschadigt, vormt zich nooit meer een nieuwe laag. Bij kalksteen vormt zich een calciumhuidje, waarop de verwerkingen zich hechten. Poetsen veroorzaakt ook hier onherstelbare schade. Overtollige verwerkingen moeten met speciale pasta's worden losgeweekt. Omdat het zo nauw luistert, adviseer ik alle mensen die een monument of grafsteen onder hun hoede hebben en met opknappen willen beginnen,

eerst advies te vragen aan een deskundige".

Laurens Demmer weet waar hij over praat, na vijftien jaar in het vak. Na de opleidingen primair steenhouwen en middenkader steenhouwen, deed hij brede praktijkervaring op bij diverse steenhouwerijen die verschillende werkmethodes hanteren. Hij weet hoe het toegaat bij kleine steenhouwersbedrijven waar ambachtelijk werken nog een belangrijke plaats inneemt, maar ook bij grote productiebedrijven waar alles machinaal gaat. Bij een restauratiebedrijf werkte hij aan het restaureren van gevels en monumenten. Gaandeweg ontdekte hij dat het restauratievak hem het meeste trok. Na nog een periode ervaring te hebben opgedaan als leidinggevende in een groot productiebedrijf, achtte hij de tijd rijp om voor zichzelf te beginnen. Dat was drie jaar geleden.

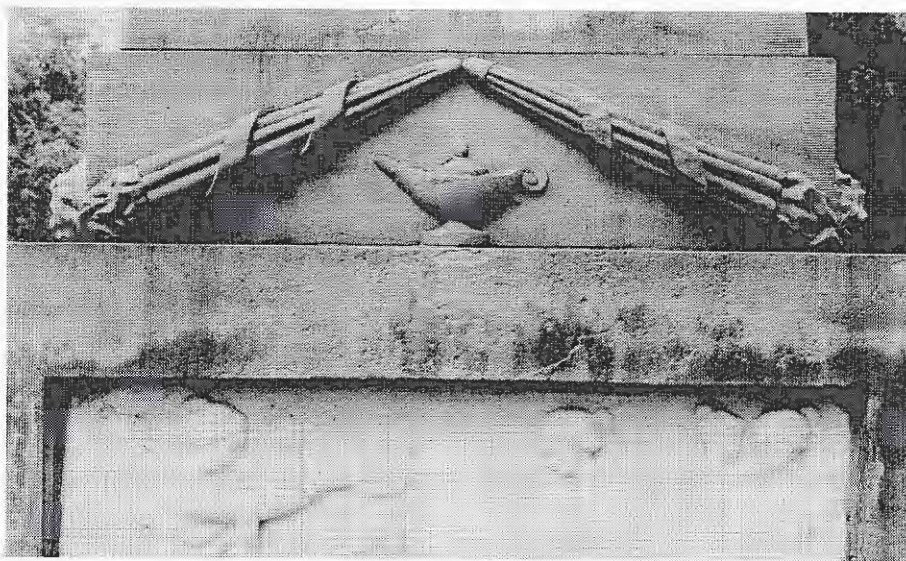
Als basis voor zijn werk noemt hij liefde voor het vak. Daarom heeft hij ook geen groot productiebedrijf, maar een ambachtelijk steenhouwers- en beeldhouwersatelier opgezet. In massa geproduceerde identieke graf-

stenen zal je hier vergeefs zoeken. Ook voor de rechtstreeks uit India geïmporteerde marmeren herten en golven moet je niet bij Demmer zijn. Maar wie een uniek exemplaar zoekt, kan hier terecht.

De eerste drie jaar beschikte Demmer niet over een eigen atelier, zijn opdrachten voerde hij uit in de bedrijven van verschillende collega's. Maar op 1 maart 1999 zal hij een pand betrekken dat volledig aan zijn wensen en eisen beantwoordt: een laag en langgerekt gebouw in Loenen op de Veluwe in een groene omgeving die als expositieruimte gebruikt kan worden. Demmer: "Elke steen heeft zijn eigen identiteit, die moet je in de buitenruimte plaatsen, niet in een showroom. Dat was één van de redenen waarom ik me niet op een industrieterrein wilde vestigen".

Naast het vervaardigen van unieke monumenten, legt Demmer zich toe op restauratie. Veel steenhouwers zijn geneigd een oude grafsteen af te keuren en te vervangen door een nieuwe, maar voor Demmer is dat allesbehalve vanzelfsprekend. "Als een steen nog van goede kwaliteit is,

Versuikering van het marmeren reliëf bij het grafmonument van Rhijnvis Feith op de Algemene Begraafplaats in Zwolle

is het zonde om hem te vervangen door een nieuwe steen, alleen al omdat de oude steen in de meeste gevallen langer meegaat dan de nieuwe. Wat je nu kunt kopen aan hardsteen is doorgaans van mindere kwaliteit dan vroeger. Er zijn wel betere soorten leverbaar, maar die zijn veel duurder en erg moeilijk verkrijgbaar. Als je dat allemaal tegen elkaar afweegt, is de aanschaf van een nieuw monument duurder dan de restauratie van het oude". Demmer noemt nog een andere reden die meespeelt: "Een oud monument hoeft geen monumentale waarde te hebben om het te behouden. Het is geplaatst in de tijd dat iemand overleden is, en als zodanig de tastbare bevestiging van de dood van een persoon. Vervang je dat monument door een ander, dan zal het nooit diezelfde bevestiging zijn".

Demmer betreurt het dat er de afgelopen jaren veel grafmonumenten verloren zijn gegaan: "Aan elk monument zit een verhaal vast, dat vergeten mensen in deze tijd. Het oude monument herinnert ons aan het verhaal, maar een nieuw monument zegt niets meer". Een oude steen van goede kwaliteit moet eigenlijk worden hergebruikt, vindt Demmer. "Je kunt altijd kijken of een steen de moeite waard is om te behouden of te repareren. Gebroken delen kunnen aan elkaar gezet worden, maar je hoeft niet te verdoezelen dat een steen gescheurd is geweest. Dat hoort bij het verhaal van het monument en dat mag je zien".

Is de keus eenmaal gemaakt om de oude zerk te gebruiken, dan zal een restaurateur het oppervlak willen behouden en niet de oppervlakte afslijpen en er nieuwe letters instralen. Van ingestraalde letters moet Demmer niets hebben, hij prefereert de charme van handgehakte letters. Voor nieuwe letters heeft hij zich een voor Nederland uitzonderlijke techniek eigen gemaakt. In navolging van de Romeinen schildert hij de letters

eerst op de steen, dan gaat hij hakken.

Ook oude letters bijhakken komt voor, zoals bij een grafzerk van een familiegraf uit de vorige eeuw met drie inscripties. Een nazaat had het graf gekocht en wilde dat er vier inscripties werden bijgehakt van mensen die er nadien begraven waren. Demmer ontdeed de steen met verschillende pasta's eerst van alle verweringsen, daarna haalde hij de bijna onleesbaar geworden letters op, hakte de nieuwe inscripties erbij en schilderde alle letters met een speciale verf zwart in, waarmee de zerk weer in de oorspronkelijke staat was teruggebracht.

Het soort verf verschilt van geval tot geval en is afhankelijk van factoren als de ondergrond en de staat van verwerking. Hoewel in de meeste gevallen een verf wordt toegepast die vijf of hooguit tien jaar meegaat, kiest Demmer het liefst een verf die twintig tot vijftientwintig jaar houdt. Zoals hij zou kiezen voor handgeslagen goud dat dertig jaar gegarandeerd is, en niet voor bladgoud dat vijf tot tien jaar meegaat.

Zijn hulp werd ook ingeroepen voor restauratie van uit 1880 daterende grafstenen van de joodse begraafplaats in Dordrecht. De handgehakte letters zijn met lood ingelegd en Demmer, die deze zeldzame techniek beheerst, heeft de opdracht gekregen de missende loden letters opnieuw in te leggen.

Demmer wil zoveel mogelijk kennis van het steenhoudersvak, die de laatste dertig jaar verloren is gegaan, terughalen en het eeuwenoude ambacht in ere herstellen. Heel wat instanties, waaronder Monumentenzorg, maken inmiddels gebruik van zijn kennis en ervaring. Vaak wordt hij erbij gehaald als er niet op de goede manier is gerestaureerd. "Mensen denken het zelf te kunnen, maar je hebt een chemische achtergrond nodig om te weten hoe bepaalde

stoffen op elkaar zullen reageren. Wat ook meespeelt is de angst dat deskundige restauratie veel geld gaat kosten. Ik ben altijd bereid om tegen een kleine vergoeding te komen kijken en een advies te geven, want een goed advies is haast belangrijker dan het restaureren zelf".

Rita Hulsman

Portretfoto in ontbinding op regenachtige dag

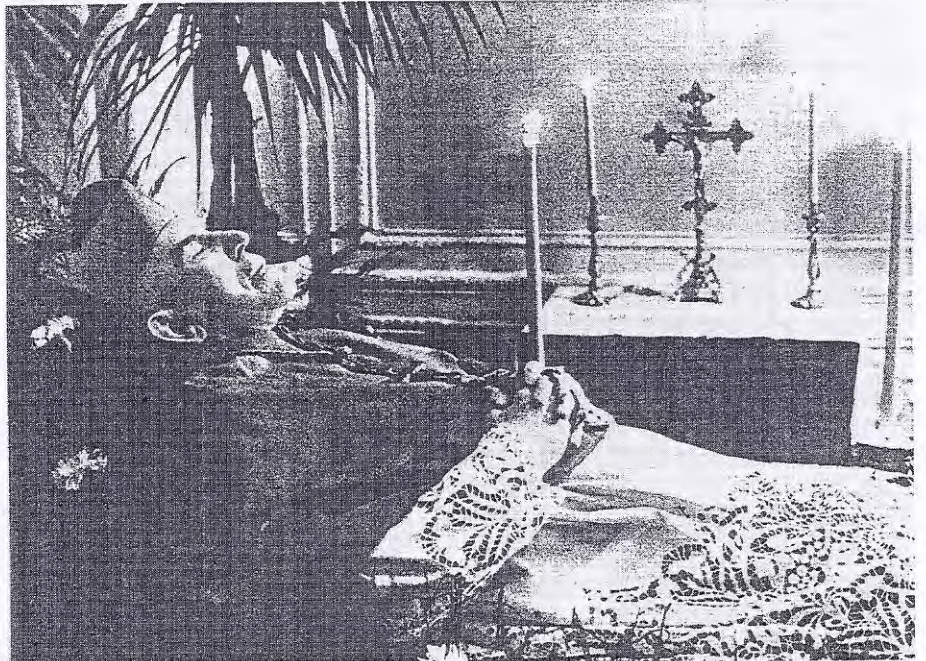
EEN DODENMASKER VAN KARDINAAL DE JONG

In de vroege ochtend van 8 september 1955 overleed kardinaal Johannes de Jong. Zuster Anastasio was omstreeks vijf uur in de ochtend wakker geschrokken en realiseerde zich dat de oude kardinaal haar niet geroepen had. Zij ging naar zijn slaapkamer en vond hem dood op bed, in alle rust heengegaan tijdens zijn slaap.

Toen Toon de Kruiff, werkmeester van de edelsmidse Brom te Utrecht, bij het opstaan die morgen de nieuwsberichten beluisterde, hoorde hij van de dood van kardinaal De Jong. Direct belde hij zijn baas, de edelsmid Leo Brom uit zijn bed. "De kardinaal is dood", zei hij. Beide heren maakten zich dadelijk gereed, pakte de doos met benodigdheden die al enkele maanden klaar stond, namen de Mercedes en reden naar Amersfoort. Daar gingen ze naar het Huis met de Blauwe Ruitjes, aan de Zuidsingel, het huis waar kardinaal de Jong na zijn aftreden in 1954 was gaan rusten en liefdevol werd verpleegd door de Zusters van Sint Jozef.

Aangekomen bij het sterfhuis werden zij toegelaten tot de slaapkamer waar de kardinaal dood op bed lag. Hij was gekleed in zijn pyjama. Achter gesloten deuren om niet gestoord te worden bij hun arbeid en om ongewenste pottenkijkers buiten te houden, vervaardigden beiden van de gestorvene het dodenmasker.

De gezondheid van de kardinaal had al aan het einde van 1954 te wensen over gelaten. In die tijd rijpte bij de edelsmid Leo Brom (1896-1965) het plan om bij het overlijden van de beroemde kerkvorst een dodenmasker van hem te maken. Het vereiste vooroverleg pakte positief uit zodat alles in gereedheid kon worden gebracht om op het juiste moment snel en adequaat te kunnen optreden.

Een opgebaarde kardinaal de Jong

Maar hoe maakte je een dodenmasker?

Toon de Kruiff (geboren 1909): "Ik had het één keer gedaan, vóór de oorlog. Toen mevrouw Hubrecht in Doorn de echtgenote van een Nederlandse ambassadeur bij een Zuid-amerikaanse staat, was overleden, vroeg de familie aan Leo Brom van haar een dodenmasker te maken. Dat hebben Leo en ik toen gedaan. Toen de toestemming loskwam om te zijner tijd van kardinaal De Jong een dodenmasker te maken, hebben we in het atelier van de edelsmidse een proef genomen. Bij mevrouw Hubrecht had ik indertijd een preparaat moeten gebruiken dat warm verwerkt moest worden om de mal te maken. Dat was mij niet geheel bevallen. Nu wilden we een koud preparaat gebruiken maar niemand had er ervaring mee. Bij het experiment in Utrecht was een van de medewerkers van het atelier proefpersoon. Hij kreeg uiteraard twee rietjes in zijn neusgaten omdat hij nog leefde. Ook werd een deel van de hals meegenomen omdat de proefpersoon een zeer geprononceerde adamsappel had en

daar onder ons enige vrolijkheid over ontstond. De proef slaagde prima. Iedereen kwam na afloop kijken, ook de weduwe van Jan Eloy Brom, Hildegard Brom-Fischer, die zelden in het atelier kwam. Dat herinner ik me nog goed".

Hoe maak je technisch een dodenmasker? De Kruiff: "Rond het hoofd leg je doeken. Die zorgen ervoor dat het materiaal niet wegvloeit en zij markeren de grens van het te maken masker. Dan strijk je het gezicht in. Voor de Tweede Wereldoorlog werd vaak een soort gelatine gebruikt om het negatief te maken. Ik werkte de eerste keer zelf met een preparaat uit de tandartsbranche dat warm gebruikt diende te worden. De naam was zoiets als "negocoll". Bij kardinaal De Jong gebruikten we een nieuw preparaat dat koud verwerkt kon worden, dat met water werd aangemaakt en dat roze van kleur was. Het preparaat werd op het gezicht aangebracht, ruim een centimeter dik. Vervolgens werd er voor de versteviging verbandgaas aangebracht. Het preparaat is in vaste vorm rubberachtig. Als dat gestold is

wordt daaroverheen een mantel van gips gegoten om de mal zijn stevigheid te geven. Wanneer het gips hard is, wordt het geheel van het gelaat afgenomen en heb je de mal. Bij kardinaal De Jong ging alles in een keer goed en waren Leo Brom en ik heel tevreden.

Weer terug in het atelier aan de Drift te Utrecht werd uit de mal een aantal dodenmaskers gegoten. In de mal ging vloeibaar gips. De mal werd wat op en neer bewogen en dan werd het vloeibare gips weer uit de mal uitgegoten. De laag van ruim een centimeter die achterbleef, stelde. Er werd een aluminium buisje van oor naar oor in aangebracht als handvat zodat je het positief makkelijk uit de mal kon halen als het hard was, en aan dat staafje zou je het masker later kunnen ophangen. Tenslotte werd heel voorzichtig het masker uit de mal gehaald. Zo zijn er vijf tot tien exemplaren afgegoten. Ze werden door Leo gesigineerd".

De Kruiff vervolgt: "Ondertussen was de pers van ons werk op de hoogte gesteld. Er kwamen fotografen naar de Drift onder andere van het katholieke dagblad *De Tijd*. De foto in het katholieke dagblad *Het Centrum* laat Leo zien die wat retouche aanbrengt. In een aantal kranten zijn foto's van het dodenmasker gepubliceerd. Een paar heb ik er bewaard. Een van de fotobijschriften is heel karakteristiek. "De ogen geloken en de trekken verzacht in ontroerende vrede; het milde gelaat van een aan het tijdelijke leven ontheven groot man. Dat is het aangrijpende dodenmasker van kardinaal De Jong, dat de Utrechtse kunstenaar Leo Brom gisteren afnam".

Recentelijk kreeg het Museum Catharijneconvent een dodenmasker van kardinaal De Jong ten geschenke. Aan de binnenzijde is indertijd in het natte gips gegrift: L.BROM. 8.IX.55. No 2. Een tweede inscriptie luidt: "voor onze Pastoor

7.12.1963". Daarmee is bedoeld H. Th. Metz, de pastoor van de Utrechtse Willibrordusparochie aan de Minrebroederstraat. Met de schenking van dit dodenmasker is het museum verrijkt met een interessant document over kardinaal De Jong, een van de grote leidslieden die katholiek Nederland de afgelopen eeuw heeft gehad en een persoon die door zijn spreken en gedrag een belangrijke rol heeft gespeeld in het Nederlands verzet tegen de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als zodanig hoort een dergelijk voorwerp zeker in het museum thuis.

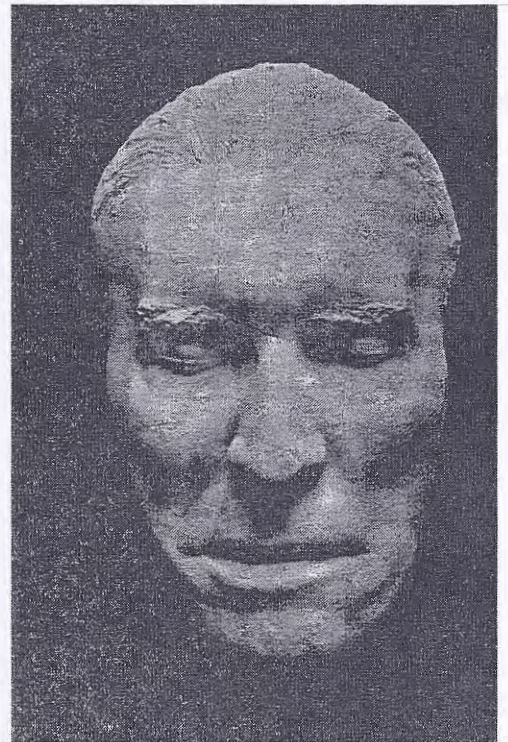
Is het daar een uniek exemplaar? Nee, het museum bezit ook een dodenmasker van de protestantse staatsman Abraham Kuyper (1837-1920), van de Franse filosoof Blaise Pascal (1623-1662), van de dichter Willem Bilderdijk (1756-1831) en van Henricus van de Wetering (1850-1929), van 1895 tot zijn dood aartsbisschop van Utrecht.

Bij mijn speurtocht naar de wederwaardigheden van het dodenmasker van kardinaal De Jong stootte ik nauwelijks op literatuur erover. Toon de Kruiff herinnerde zich dat in de bibliotheek van de edelsmidse een dik boek over deze stof stond. Misschien was dat E. Benkard, *Das ewige Antlitz*. Eine Sammlung von Totenmasken mit einem Geleitwort von Georg Kolbe. Frankfurt am Main, 1926. Zelf haalde hij een klein boekje uit zijn kast: *Das letzte Gesicht*. 76 Bilder eingeleitet von Egon Friedell. Zürich-Leipzig: Orell Füssli Verlag, 1929. Het werkje bestaat voor het merendeel uit foto's van dodenmaskers. Anders dan de titel suggereert zijn er 68 opgenomen. Naast een aantal maskers uit de oudheid en de renaissance, bestaat het grootste deel van de foto's uit maskers uit de negentiende en

twintigste eeuw. In die periode was het gebruikelijk van beroemdheden dodenmaskers te maken. In ons land liet de expositie "Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden" in Teylers Museum te Haarlem in 1998 er een aantal zien. De publikatie bij de tentoonstelling signaleert het dodenmasker van kardinaal Johannes de Jong en zegt daarbij: verblijfplaats onbekend. Dat is bij deze opgelost.

Casper Staal

Het dodenmasker van kardinaal De Jong, vervaardigd door beeldhouwer en edelsmid Leo Brom

BOEKEN

Huub Noten, *Tuinen van Stille* (Maastricht: Veldeke-Kring Mestreech, Postbus 720, 6200 AS Maastricht, 1998, 148 blz., f57,-, ISBN 90-800974-5-4)

Na een korte inleiding over de geschiedenis van het begraven in Maastricht belandt Huub Noten bij het hoofdthema van zijn boek: de in 1811 aangelegde Algemene Begraafplaats aan de Tongerseweg. Na de eerste uitbreidingen tussen 1851-1857 kwam die van 1911, toen de Leuvense tuinarchitecten Pierre en Levien Rosseels de begraafplaats zijn parkachtig karakter gaven. Het is een wandelplaats met bomen en heesters, dwarspaden en rotondes. Tus-

sen de treuressen, treurbeuken, treurwilgen en honingbomen staat op de burgemeestersrotonde de grootste boom van Maastricht, een Sequoia Dendron.

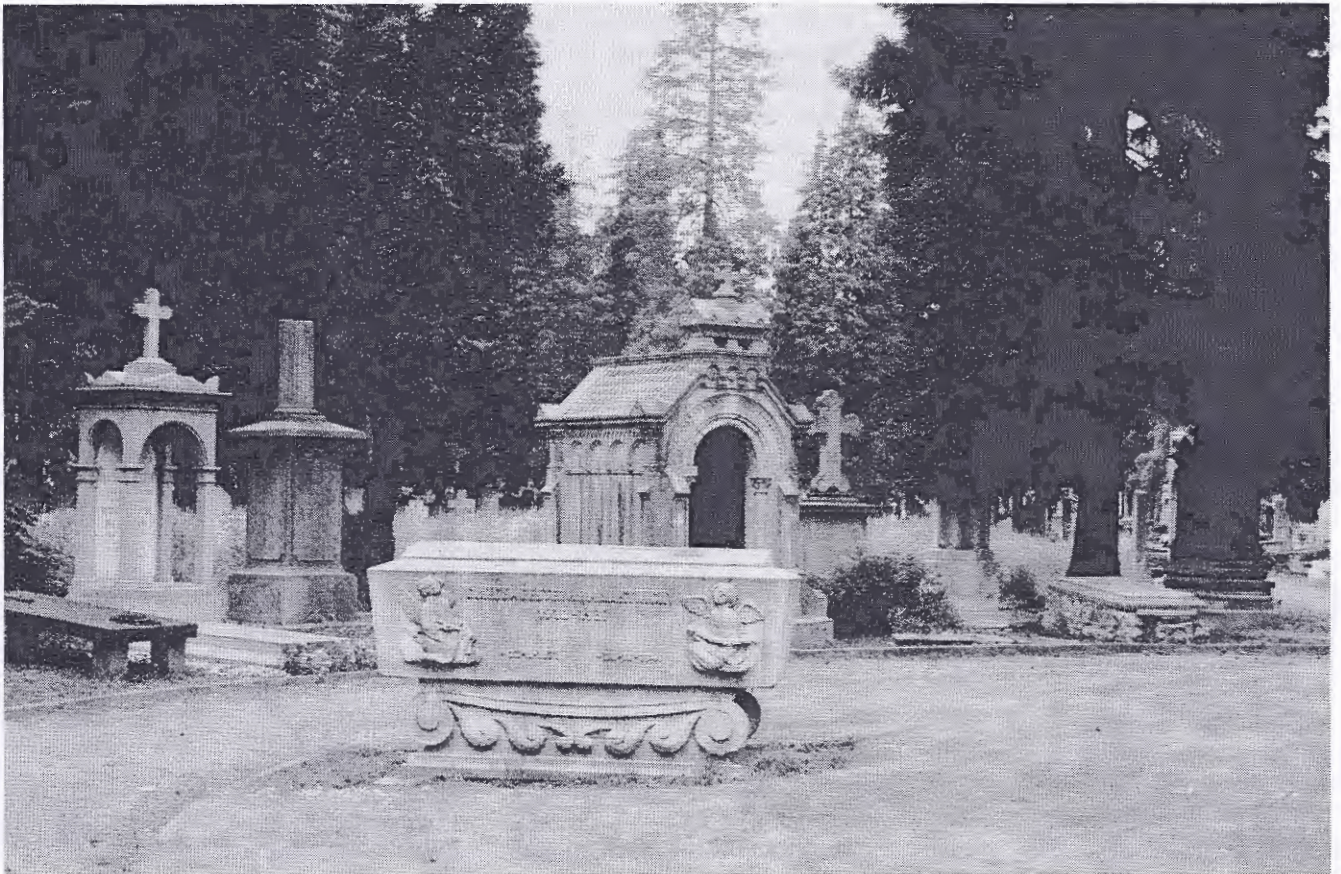
Na 1911 is de dodenakker nog uitgebreid in 1920, 1931, 1940 en voor het laatst in 1958. De begraafplaats lijkt op een lappendeken door de verschillende stukken die zijn gereserveerd voor vermogenden en minvermogenden, ongedoopte kinderen, zelfmoordenaars, misdadigers, protestanten, katholieken en gemengd gehuwden. Ook ontstonden er minikerkhoven voor de paters-jezuïeten, de soeurs de la miséricorde, joden en oorlogsslachtoffers en recenter voor socialisten, Chinezen en moslims.

De auteur belicht een aantal bijzondere monumenten, zoals het theehuis-

achtige kapelletje van de brouwersfamilie Marres en het grafmonument van de officiersfamilie Thirion met de rouwdoek over de twee kolommen.

Het langste hoofdstuk is gewijd aan anekdotes over de mensen die er begraven liggen: verhalen over gouverneurs, burgemeesters, ondernemers, kunstenaars, schrijvers en musici. Tot de laatste categorie behoort de dirigent Pieter Gielen die het mannenkoor de Maastreechter Staar voor het eerst tot grote hoogte wist op te stuwten. Het wemelt van de anekdotes over onder andere de vergeten auteur Mathias Kemps alias nurks Matteke en Ludovicus met de glazen benen, de priester die de congregatie der Broeders van de Onbevleete Ontvangenis oprichtte, maar die zijn bijnaam dankte aan zijn angst om te dik te worden.

De burgemeestersrotonde op de begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht

Behalve tekst bevat het boek ruim zestig prachtige foto's van Paul Mel-laart, die elk royaal over een hele pagina beschikken. De zwart-wit foto's zijn niet door het hele boek heen verspreid, maar in twee aaneengesloten delen geconcentreerd, voorin en achterin. De foto's tonen zowel volledige grafmonumenten als uitgelichte details. De fotograaf heeft behalve monumenten in goede staat van onderhoud ook het verval vastgelegd in de vorm van overwoekerde en gebroken zerken.

Tekst- en fotodeel staan volkomen op zichzelf, en dat is jammer. Doordat de foto's niet alleen in aparte katernen zijn ondergebracht maar het bovendien zonder bijschriften moeten stellen, is er geen directe relatie tussen tekst en beeld.

Handig voor degenen die ter plekke willen gaan kijken, is het inlegvel met de plattegrond van de begraafplaats waarop de in het boek aangehaalde graven zijn weergegeven.

Na de Algemene Begraafplaats komen kort de rituelen rond het sterven aan bod. Tenslotte is voor de twee kleinere begraafplaatsen Oostermaas en Sint-Pieter elk nog een viertal pagina's ingeruimd. De RK begraafplaats Oostermaas, waar in 1928 de eerste teraardebestelling plaats had, is een volksbegraafplaats waar veel woonwagenbewoners hun laatste rustplaats hebben gevonden. Maar ook zijn er begraven de dichter Pierre Kemp, die de man van het zwart werd genoemd, en pastoor Jos Jansen die van de samba en een stevige borrel hield.

Het boek is sappig geschreven, maar wie wil weten wanneer het oude kerkhof bij de Sint-Pieterskerk in gebruik is genomen, zal dat vergeefs zoeken. Wel is vermeld dat hier zeven mini-kerkhoven voor diverse katholieke ordes zijn, en dat zowel de laatste kluizenaar van Slavente als de laatste grotbewoonster op Sint-Pieter begraven zijn.

Rita Hulsmans

Stefan Brijs, *Kruistochten* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 1998, 187 blz., f34,90, ISBN 90 450 0122 5)

Wat blijft er na verloop van tijd over van de graven van bekende schrijvers? Het verval van hun laatste rustplaats houdt vaak gelijke tred met het tempo waarin hun werk in de vergetelheid raakt. De Vlaamse schrijver Stefan Brijs werd geïnspireerd door een verhaal van Jeroen Brouwers over Jan Emiel Daele en ging op zoek naar diens graf. Zijn lange zoektocht over wat hij noemt het kunstenaarsslagveld Campo Santo van het kerkhof van Sint-Amandsberg te Gent is zo treffend beschreven dat je er mét de schrijver aan wanhoopt het graf ooit nog te zullen vinden. Maar Brijs vindt het ten lange leste. Tot zijn grote woede verkeert het echter in sterk vervallen staat. Daarna wil hij ook weten wat er van de laatste rustplaatsen van andere Vlaamse schrijvers, overleden tussen 1924 en 1982, is geworden. Het wordt een deprimerende tocht langs de dodenakkers waar Maurice Gilliams, Georges Hebbelinck, Richard Minne, Norbert Edgard Fonteyne, Gustaaf Vermeersch, Paul Kenis en Karel van de Woestijne ter aarde zijn besteld. De graven zijn ofwel volstrekt onopvallend, ofwel vervallen en een enkele keer zelfs geruimd. Daar, bij wat rest van de laatste rustplaats van deze vergeten schrijvers in Gent, Sint-Mertens-Latem, Veldegem, Wezenbeek-Oppem en Antwerpen, vindt hij inspiratie om met de pen een monument voor hen op te richten.

Terwijl de tocht naar de diverse graven als een rode draad door het boek heenloopt, weet Brijs de overledenen in luttele bladzijden als schrijvers en als mensen van vlees en bloed neer te zetten. Hij laat zich gelukkig niet verleiden tot kritiekloze ophemeling. Juist daarom gaan deze auteurs

leven, zelfs zo dat je nieuwsgierig wordt naar hun werk.

De in 1982 overleden Gilliams, die bij leven onder meer de Constantijn Huygens-prijs en de Grote Prijs der Nederlandse Letteren kreeg, moet het doen met een anonieme zerk waarop slechts naam, geboorte- en sterfdatum van hem en zijn vrouw vermeld zijn. "Niet eens een fragment van een van zijn gedichten", merkt Brijs verontwaardigd op.

"Wat een mens bij leven moet presteren om een eervolle laatste rustplaats te krijgen", peinst hij bij de donkergrijze marmeren grafsteen van Fonteyne, een steen van twintig in een dozijn. Het boek eindigt waar het begon, bij het graf van Jan Emiel Daele, die de top van de literatuur wilde bereiken, maar dat bij lange na niet heeft gehaald: "Ach arme Daele, rust hier in ons Vlaanderen, waar eren nog steeds rijmt op creperen".

Rita Hulsmans

EXCURSIES

Sneek

De eerste excursie in 1999 voert naar Friesland. In Sneek is een afwisselend programma samengesteld, dat de deelnemers voert langs een kerk, een kerkhof, een begraafplaats, een steenhouwerij en een museum.

Datum: 20 maart 1999

Plaats: zuidzijde NS station te Zwolle

Tijd: 10.00 vertrek touringcar naar Sneek

Programma:

11.00 ontvangst met koffie en koek in het Fries Scheepvaart Museum en

de Sneeker Oudheidkamer, Kleinzand 14. Gerrit Zomer geeft nadere informatie. Daarna bezichtiging museum 11.45 gemeentelijke begraafplaats Kerkhoflaan met rondleiding door beheerder Jean de Boer en Gerrit Zomer 13.00 Koninklijke Steenklip met informatie door de heer W. van Gosliga en bezichtiging monumententuin en het tijdens de excursie in bedrijf zijnde atelier. Hier kunt u uw zelf meegebrachte lunch gebruiken. De koffie wordt aangeboden door de Steenklip

14.15 kerkhof te Loënga met informatie door de heer G. de Jong

15.00 rooms-katholiek kerkhof met informatie door Piet Bouwhuis en de beheerder mevrouw M.F. Fijlstra-Van Ruiten

16.00 einde excursie en vertrek touringcar naar NS station te Zwolle
Inlichtingen: Gerrit Zomer, telefoon: 0515-532802

Opmerking: in verband met toegang Fries Scheepvaart Museum en Sneeker Oudheidkamer museumjaarkaart meenemen

Kosten: inclusief touringcar f35,- voor 10 maart overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk

Aanmelden: voor 10 maart bij Henk en Marietje Mandersloot, telefoon: 0488-420108

's-Gravenhage

Voor de tweede keer organiseert de Terebinth een excursie naar de hofstad. Hier worden de r.k. begraafplaats St. Petrus Banden met onder andere de neo-romaanse arcade en de gemeentelijke begraafplaats met het unieke schijndodenhuis bekeken. Over beide begraafplaatsen is een boekje verschenen.

Datum: 17 april 1999

Plaats: r.k. begraafplaats St. Petrus Banden, Kerkhoflaan 10

Tijd: 10.00

Bereikbaar: vanaf Centraal Station bus 22 richting Scheveningen en uitstappen halte Bankastraat. Vanaf Holland Spoor tram 9 richting Scheveningen en uitstappen halte Bankastraat. Bij de begraafplaatsen is voldoende parkeergelegenheid

Programma:

10.30 rondleiding onder leiding van de heren R.J.M van der Vliis, A.N. van der Hulst en mevrouw M. van Woerden

12.30 zelf meegebrachte lunch. Voor koffie en thee wordt gezorgd

13.15 voortzetting rondleiding

16.00 einde excursie

Kosten: f15,- voor 31 maart overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk

Aanmelden: voor 31 maart bij Henk en Marietje Mandersloot, telefoon: 0488-420108

Fotootje op RK Begraafplaats St. Petrus Banden in Den Haag

Brummen en Dieren

De laatste excursie voor de zomer voert naar een begraafplaats en een crematorium in de IJsselstreek. Op de gemeentelijke begraafplaats van Brummen zijn een aantal bijzondere gedenktekens te zien. Het crematorium te Dieren, dat in 1954 door de nu Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie in gebruik werd genomen, geeft een goed beeld van de aanpassingen aan de wensen van deze tijd.

Datum: 29 mei 1999

Plaats: gemeentelijke begraafplaats Brummen, Prinses Irenelaan 2 in het

uitvaartcentrum "Rhienderen" aldaar
Tijd: 10.30 met koffie en thee
Bereikbaar: vanuit Zwolle rijdt er twee keer per uur een trein naar Zutphen. Daar overstappen op de stoptrein naar Brummen. Vanuit Arnhem rijdt er twee keer per uur een stoptrein naar Brummen. Vanuit het station linksaf slaan en de Houtwal en de Prinses Irenelaan evenwijdig aan de spoorbaan volgen tot u bij de begraafplaats komt

Programma:

10.30 rondleiding door mevrouw B.W. van Henst-Heijink op gemeentelijke begraafplaats Brummen
12.30 aangeboden lunch in Café

"Het Schilderij". Op eigen gelegenheid kunt u de vlakbij gelegen oude begraafplaatsen van Dieren bezichtigen

14.00 rondleiding door de heer H. Peters in crematorium Dieren

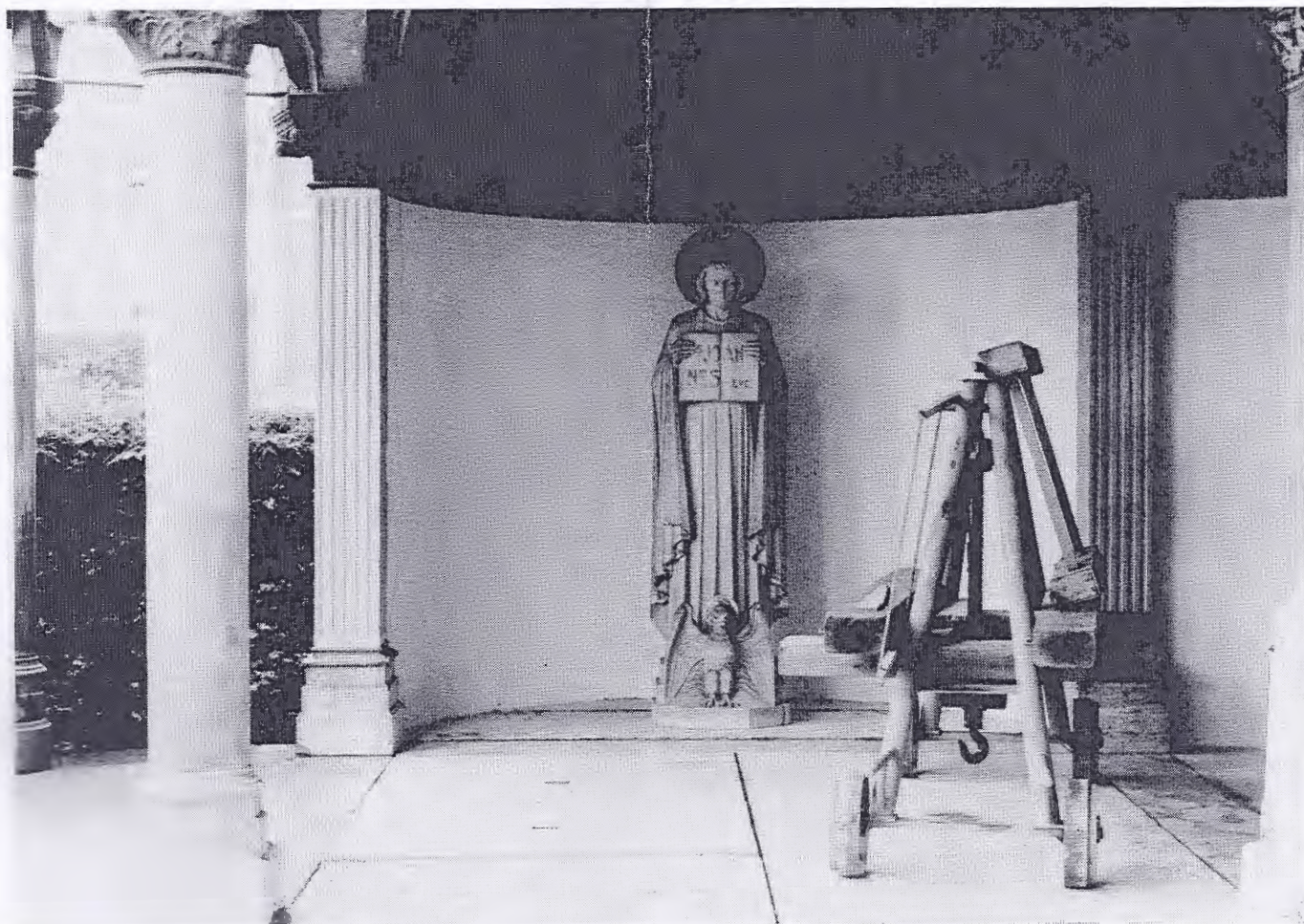
16.00 einde excursie

Informatie: T. Oosterbroek, telefoon: 0570-522060

Kosten: inclusief lunch f25,- voor 1 mei overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk

Aanmelden: voor 1 mei bij Henk en Marietje Mandersloot, telefoon: 0488-420108

Arcade met beeld en werktuig om zerk uit vloer te tillen op St. Petrus Banden in Den Haag

AGENDA

16 januari-5 april:

Tentoonstelling "Een laatste groet. Begrafenis- en rouwrituelen in multicultureel Nederland" met een selectie van ruim honderd zwart-wit foto's uit het gelijknamige boek van fotografe Marrie Bot in Museum voor Religieuze Kunst te Uden. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-17.00. Zaterdag, zon- en feestdagen 13.00-17.00. Maandags, tijdens carnaval en Eerste Paasdag gesloten

6 februari-10 oktober:

Tentoonstelling "De voelbare leegte. 2000 jaar dodencultuur in Nederland" in het Museon te 's-Gravenhage. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-17.00 en weekeinde en feestdagen 12.00-17.00

1-26 maart:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in de Uitvaartwinkel, Muziekplein 28, Barendrecht. Openingstijden: maandag tot en met vrijdag 10.00-16.00

20 maart:

Excursie Sneek

20-21 maart:

Thema Funerair Erfgoed met zaterdag de Zesde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg in het Prometheuscentrum op de begraafplaats Schoonselhof te Antwerpen-Wilrijk en zondag drie excursies georganiseerd door de Stichting Vlaams Erfgoed en de Vereniging Epitaaf. Telefonische inlichtingen: 02/5490732

27 maart:

Tweede Recodag te Arnhem

1-25 april:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in Uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135, Amsterdam. Openingstijden: donderdag tot en met zondag 13.00-17.00

17 april:

Excursie 's-Gravenhage

1 mei:

Algemene vergadering te Diepenveen met aansluitend bezoek aan begraafplaats en crematorium aldaar

1-29 mei:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in Twilight Memorial Shop, Nieuweg 211, Hilversum. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-18.00 en zaterdag 10.00-17.00

29 mei:

Excursie Brummen en Dieren

30 mei-2 juni 1999:

Internationale conferentie "Crematie en milieu" te 's-Gravenhage georganiseerd door de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie en de International Cremation Federation

31 mei-25 juni:

Expositie "Arte Eterna" met beelden, beschilderde kisten, portretten, urnen, baarkleden en sieraden bij Terra Nova, Nachtegaalstraat 65, Utrecht. Op de vrijdagen zijn de kunstenaars aanwezig om uitleg te geven. Openingstijden: maandag tot en met vrijdag 9.00-17.00

22-28 augustus 1999:

Reis naar begraafplaatsen in Berlijn

11 september:

Landelijke Open Monumentendag

18 september:

Excursie Amsterdam

9 oktober:

Excursie naar nog onbekende plaats

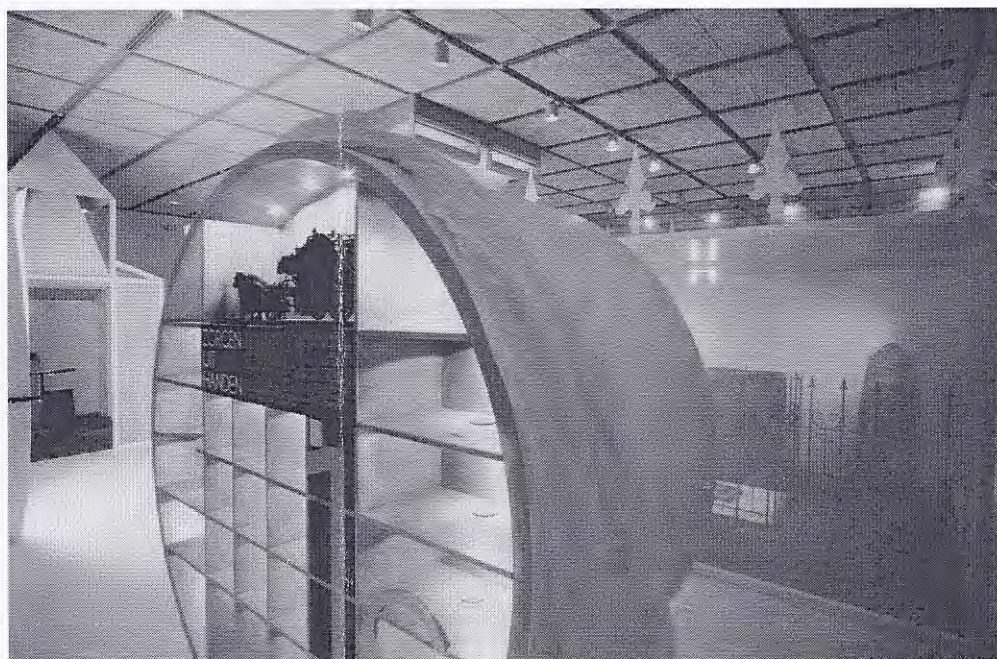
5-7 november:

Uitvaart?...Doodgewoon! Internationaal funerair salon Antwerpen. Telefonische inlichtingen: 03/4401808 en 03/4402221

6 november:

Excursie Eindhoven

De voelbare leegte in het Museon in Den Haag

AGENDA

16 januari-5 april:

Tentoonstelling "Een laatste groet. Begrafenis- en rouwrituelen in multicultureel Nederland" met een selectie van ruim honderd zwart-wit foto's uit het gelijknamige boek van fotografe Marrie Bot in Museum voor Religieuze Kunst te Uden. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-17.00. Zaterdag, zon- en feestdagen 13.00-17.00. Maandags, tijdens carnaval en Eerste Paasdag gesloten

6 februari-10 oktober:

Tentoonstelling "De voelbare leegte. 2000 jaar dodencultuur in Nederland" in het Museon te 's-Gravenhage. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-17.00 en weekeinde en feestdagen 12.00-17.00

1-26 maart:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in de Uitvaartwinkel, Muziekplein 28, Barendrecht. Openingstijden: maandag tot en met vrijdag 10.00-16.00

20 maart:

Excursie Sneek

20-21 maart:

Thema Funerair Erfgoed met zaterdag de Zesde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg in het Prometheuscentrum op de begraafplaats Schoonselhof te Antwerpen-Wilrijk en zondag drie excursies georganiseerd door de Stichting Vlaams Erfgoed en de Vereniging Epitaaf. Telefonische inlichtingen: 02/5490732

27 maart:

Tweede Recodag te Arnhem

1-25 april:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in Uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135, Amsterdam. Openingstijden: donderdag tot en met zondag 13.00-17.00

17 april:

Excursie 's-Gravenhage

1 mei:

Algemene vergadering te Diepenveen met aansluitend bezoek aan begraafplaats en crematorium aldaar

1-29 mei:

Tentoonstelling "Kinderen en de dood" in Twilight Memorial Shop, Nieuweg 211, Hilversum. Openingstijden: dinsdag tot en met vrijdag 10.00-18.00 en zaterdag 10.00-17.00

29 mei:

Excursie Brummen en Dieren

30 mei-2 juni 1999:

Internationale conferentie "Crematie en milieu" te 's-Gravenhage georganiseerd door de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie en de International Cremation Federation

31 mei-25 juni:

Expositie "Arte Eterna" met beelden, beschilderde kisten, portretten, urnen, baarkleden en sieraden bij Terra Nova, Nachtegaalstraat 65, Utrecht. Op de vrijdagen zijn de kunstenaars aanwezig om uitleg te geven. Openingstijden: maandag tot en met vrijdag 9.00-17.00

22-28 augustus 1999:

Reis naar begraafplaatsen in Berlijn

11 september:

Landelijke Open Monumentendag

18 september:

Excursie Amsterdam

9 oktober:

Excursie naar nog onbekende plaats

5-7 november:

Uitvaart?...Doodgewoon! Internationaal funerair salon Antwerpen. Telefonische inlichtingen: 03/4401808 en 03/4402221

6 november:

Excursie Eindhoven

De voelbare leegte in het Museon in Den Haag

